

AT KÜLTÜRÜ, DÜŞÜNCE VE DUYGU DÜNYAMIZDAKİ YANSIMASI

Yrd.Doç.Dr. Ali ÇAVUŞOĞLU
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

İnsanın yaşadığı çevre, kullandığı araçlar ve maddî gelişmelerle dili, hayata bakışı ve manevî dünyası arasında yakın bir ilişki vardır. Türk ve İslâm kültüründe bunun en etkili örneklerinden biri at'tır.

Bilindiği üzere at, pek çok ulusun hayatında önemli yeri olan ve bugün de kısmen bu önemini sürdüren maddî bir kültür ögesidir. Tarihte Türklerin hayatlarının önemli bir kısmının at üzerinde geçmiş olması ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla atı en etkin bir şekilde Türklerin kullanmış olması dolayısıyla, onların düşünce ve duygu dünyaları üzerinde ayrı bir önemi olmuş, manevî kültürlerinin de bir parçası hâline gelmiştir.

Bugün pek çok diğer maddî kültür öğeleri gibi, ata duyulan gereksinim de en aza inmiş ve yerini başka öğelere terk etmiştir. Ancak at'ın günümüzde, geçmişte olduğu gibi bir öneme sahip olmaması, bazı işlevlerini üstlenen maddî öğelerin, düşünce ve duygu dünyasında da atın yerini alacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü at, canlı ve tepki veren bir varlıktır.

***Anahtar kelimeler:** At, Türk, kültür, maddî, manevî.*

ABSTRACT

Culture of Horse and its Appearance in our World of Thought and Feeling

There are too close connection with the material items, developments, surroundings of lives and the way of life. One of the most effective samples of this is the horse in Turkish and Islamic culture.

As it is known the horse was very important in the lives of many nations and it is a material element which carries on today this importance partly. As it is understood by the written documents and remnants, on account of the lives of Turks had been passed on the horse and them to be the user of the horse most effectively in the history, there are different importance of the horse on thoughts and feelings of Turks and the horse had been an item of their moral culture too.

Today the needs for horse is the least and it leaved its position to the other elements. But today if the horse had not importance as it had been in the past, it does not mean that the elements which charged some of the functions of horse take place of the horse's completely. Because the horse is living and reaction giving a being.

***Key words:** Horse, Turk, culture, material, moral.*

Maddî kültür öğeleri dediğimiz öğeler, bütün kültürlerde gerçekte çoğu zaman maddî kalıpları içerisinde donmuş olarak kalmamakta, halkların zihin, duygu, hayal ve inanç dünyasına dal budak salmakta, manevî kültürlerinin sınırları içerisine de girmektedir.

Bir maddî öge, bazen bir anlayışı, bir zihniyeti, bazen bir duygu ve düşünceyi, bazen de bir inancı anlatmak için kullanılabilir. Bazen madde ile duygu birbirine o kadar karışmış bulunmaktadır ki, bunun bir açıklamasını bulabilmek de oldukça güçtür.

Türk kültüründe neşeli ve mutlu insana “Yüzünden güller saçıyor.” denir. 11. yy.’dan zamanımıza gelen bir Türk atasözünde ise mutlu kişi için “Beyaz yüzünden kaşlar saçtı.”¹ deniyordu. Ankesörlü telefonların jetonla çalıştığı dönemlerde jeton ile telefon makinesi arasındaki ilişkiden hareketle söylenen, bir şeyi geç anlayan insanların durumuna işaret etmek için “jeton düştü” deyimini kullanılıyordu. Bunun gibi maddî öğelerle kültür, düşünce ve dil arasındaki ilişkiyi gösteren başka pek çok örnek göstermek mümkündür.

Bu bağlamda burada üzerinde durulacak maddî kültür ögesi, Türk kültüründe tarihî süreçte önemli izleri olan At kültürü olacaktır.

Türklerin hayatlarında çok eskiden beri öncelikle maddî bir değer ifade eden at, aynı zamanda onların manevî değerleri arasında da son derece önemli bir işlev yüklenmiştir. Bu durum, tarih boyunca oluşturulan zengin ve çok renkli kültürlerinde açıkça görülmektedir. Atın Türk kültüründeki çok zengin kullanımını, çeşitli alanlardaki metinlerde yansımaları görmek amacıyla burada sırasıyla:

“Maddî ve Manevî Bir Değer Olarak At;

At ve Kutsallık;

At ile Sahibi Arasındaki Duygusal ve Manevî İlişki Boyutu;

At ve Binicilik;

İslamî Kültürde At;

Folklorda At;

Edebiyatta At;

Atların İsimlendirilmesi;

At’la Anlatım Bulan Düşünce ve Kavramlar” konuları üzerinde durulacaktır.

Maddî ve Manevî Bir Değer Olarak At

Atın insanın hizmetinde kullanılmaya başlanmasının tarihi Neolitik dönemin sonlarına, Hz. İsa’dan 5-6 bin yıl kadar öncesine gitmekte ve ilk olarak Avrasya’da kullanıldığı tahmin edilmektedir².

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’na göre Türkler, 3500 yıl kadar bozkırlarda yaşamışlardır. Bozkır kültürünün iki önemli temeli ise at ve demirdir³. Prof. Dr. Hamit Sadi Selen’in *İktisadî Coğrafya* isimli eserinde belirttiğine göre de Türkiye, dünyanın en eski at yetiştiren memleketidir. Üstelik şimdiye kadar elde edilen

¹ Kaş, burada değerli taş anlamında kullanılmıştır. Yüzüklerin kaşları da değerli taşlardır.

² Eser Tutel, *At ve Atçılık*, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 73.

³ Çınar, Ali Abbas; *Türklerde At ve Atçılık*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993, s.13.

tarihi at resimlerinin en eskisi de Anadolu'da bulunmuştur. Kayseri civarında Kültepe-Kaneş hafriyatında çıkarılan Hitit kalıntılarında bazı at resimlerine tesadüf edilmiştir ki bundan en azından m.ö. 2300 senelerinde buralarda at yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Necip Fazıl Kısakürek de *At'a Senfoni* adlı eserinde, merkezleri Kayseri olan Hititlerin krallık arşivinde at ile ilgili çok önemli bir incelemenin bulunmuş olduğundan söz eder⁴. Nitekim Oğuzlar'ın Anadolu'ya geldiklerinde burayı at yetiştirmek için çok uygun bir yer olarak görmüş olmaları, Türkistan'dan getirerek burada yetiştirdikleri cins atları başka ülkelere ihraç etmeleri de yukarıdaki bilgileri doğrular özelliğindedir⁵.

Eski Türk Kültürü at ve demire dayalı bir kültürdür. At, Türklerin kültürlerine yön veren en temel etkidir. Bazı araştırmacılara göre atı ilk ehlileştiren, bazılarına göre de ehlileştirerek ilk kullanan uluslardan biri Türklerdir⁶. Oğuz destanlarında Kazılık adlı bir at soyundan söz edilir⁷. Bugün sahip oldukları saf kan at ırkıyla şöhreti süren Arapların ise atı ilk defa Hz. İsa'nın doğduğu yıllarda tanıdığı sanılmaktadır. Arabistan ve Önyasya'da bulunan atların Tarpan kökenli olduğu, Arap atının da kökeninin Afrika olmayıp Asya olduğu anlaşılmıştır⁸. Eski dünyanın bu şöhretli atlarının şöhretlerini Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de sürdürdükleri görülmektedir. Bilhassa Batılı gözlemcilerin Türk atlarıyla ilgili övgü dolu sözleri Türk atlarının ne denli şöhretli olduklarını göstermektedir. Ne yazık ki Osmanlı'nın son döneminden itibaren Türk atları dünyanın soy atları arasında anılmadığı gibi, en münbit toprağında önemli bir maddi değer olma konumunu da yitirmiştir⁹.

Türkler at çok eski zamanlardan beri bir binit ve savaş aracı olarak kullanmakla kalmayıp aynı zamanda eti, sütü, kılı, derisi vb., her yönüyle sosyal ve ekonomik hayatlarında da çok etkin olarak kullanıyorlardı. At, çeşitli türden hayvan sürülerine sahip olan Türklerde ilk sırayı alıyordu. Hayvan sürüleri için kullanılan sözcük de ata verilen bu değerın göstergelerindedir. Zira önceleri bütün hayvan sürülerini ifade etmekte kullanılan "ilki, yılık ya da cılkı" sözü, sonraları atın ekonomik değerinin daha baskın olması dolayısıyla sadece at sürüsü için kullanılır olmuştur¹⁰. Orta Asya bozkırlarını baştan başa gezen Plano Karpini at sürülerinin çokluğunu ve şaşkınlığını "Dünyanın geri kalan kısmında bu kadar at olduğunu sanmıyorum." şeklinde ifade eder¹¹. Eskiden İslam dünyasında da Türkistan denilince akla ilk gelen, atların çokluğu idi¹².

Kaşgarlı'nın naklettiği "At, aygır, tay, kısarak, altın, gümüş, ipek kumaşla sevinme!" atasözünde atın, ekonomik bir değer olarak altın, gümüş ve ipeğin üzerinde yer aldığı da görülür¹³. Yine Kaşgarlı "Bu oğlanıg bir toruğa aldım" sözüy-

⁴ Necip Fazıl, *At'a Senfoni*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1994, s. 68.

⁵ Faruk Sümer, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1983, s. 15.

⁶ *Türklerde At ve Atçılık*, s. 13.

⁷ *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, s. 3.

⁸ *At ve Atçılık*, s. 53.

⁹ Bk., *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, s. 17-35.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, c.1, s.31.

¹¹ *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, s. 2.

¹² *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, s. 10.

¹³ Kaşgarlı Mahmut, *Kutadgu Bilig* (Çeviren: Besim Atalay), TTK, Ankara 1991, (3. baskı) c.2., s. 153.

le bir doru ata bir kölenin alınabileceği bilgisini nakletmektedir¹⁴.

Altaylarda da zenginliğin ölçüsü, at sütünün miktarıdır ve zenginler, bir zenginlik alâmeti olarak atlarıyla birlikte gömülürlermiş¹⁵.

Türklerin hayatlarında son derece önemli bir yeri olan at, hayatın her safhasında sadece maddî bir değer olarak değil, manevî bir değer olarak da yerini alır. Etinden, sütünden yararlanılır ve at bir binek olmaktan çok farklı ve fazla bir şeydir:

*Yiğit yiğidin yoldaşı
At yiğidin öz kardaşı*

mırsalarında söylendiği gibi, arkadaştan da öte, bir kardeş gibi yakın algılanır. At, kadın ve silahla birlikte Türklerin hayatlarının vazgeçilmez üç ögesinden biridir. Türklerde at, kadın ve kılıç kutsal sayılır¹⁶.

Türklerdeki bu at sevgisi ve kültürünü İslâmın da beslediği görülmektedir. Hz. Peygamber'le ilgili olarak, dünya metalarının en sevgilisinin hanımları ve atları olması düşüncesinin çeşitli kaynaklarda işlenmiş olması önemlidir¹⁷. Atın bu denli değerli olması düşüncesini "Edebiyatta At" bölümünde bir feraset-nâme'den yapacağımız alıntılar da desteklemektedir.

Atın Türklerin hayatında en önemli üç öğeden biri olduğu düşüncesi Kazak kültüründe de çok güçlü bir yansıma bulur. Bir Kazak, atı sevgilisinden bile çok sever; sevgilisinden vazgeçer, ama atından asla vazgeçmez¹⁸. Hayat arkadaşını da genellikle bu çok sevdiği atın üzerinde seçer. Gelinlik çağına gelmiş kızlar, gayet dinç bir atın üzerine bindirilir ve onu almak isteyen delikanlılar da gelini arkasından takip ederlerdi. Hangisi yakalarsa gelini ona nikâh ederlerdi. Kazak için at, güzellik anlayışının da merkezinde yer alır. Atın övülmesi demek sahibinin övülmesi, yerilmesi de sahibinin yerilmesi demektir¹⁹.

Türklerin her durumda vazgeçemedikleri bu at aynı zamanda, özellikle Altaylarda beslemek için herhangi bir çaba gösterilmeyen, yiyeceğini kendisi bulması gerektiği için de son derece güçlü olması gereken attır ve alabildiğine özgürdür. Buna rağmen bir at çalmak büyük bir cinayettir²⁰. Ne var ki güzel ve güçlü atlar yüzünden namuslu insanların bile at çaldığı olur. Türklerde bağlı bir atı çalmanın cezası ölümdür. At çalmak ölüm cezasını gerektirmekle birlikte at çalan aşağılanmaz; fakat başka hayvanları çalmak çok kötü görülür ve bu kişiler aşağılanır²¹.

Bir Altay destanında bu at hırsızlığı konusu işlenir; ancak buradaki hırsız bir insan değil, efsanevî bir kuştur. Kögütey Destanı'nda, kahraman Kara Atlı Kuzgun Kara Batır'ın, Kaan Kerede adlı efsanevî kuşla savaşmaya gitmesinin nedeni, Kaan Kerede'nin Kara Batır'ın kayınbabasının at sürüsünden çaldığı alaca

¹⁴ A.g.e., c.1, s. 373.

¹⁵ W. Radloff, Sibirya'dan, Meb. Yay., İstanbul 1994, c.II, s. 78.

¹⁶ İbrahim Ağah Çubukçu, Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay., Akara 1987, s. 51.

¹⁷ A.g.e., s. 60.

¹⁸ A.g.e., s. 179.

¹⁹ A.g.e., s. 217 ve 227.

²⁰ A.g.e., s. 34.

²¹ A.g.e., s. 124.

atları geri almaktır²².

Türkler bu çok sevdikleri atın etini de tüketirler. En sevilen et at etidir ve Kaşgarlı Mahmut at etinin misk gibi koktuğunu söyler²³. At kurbanı, eski bir Türk geleneğidir. Törenlerde, ziyafetlerde at kesilmesi makbuldür. Kazaklarda sulama arklarının temizlenmesi sırasında yapılan törenlerde kestikleri hayvanlar arasında boz kısrak da bulunmaktadır ve kesilen kısrakın kanı doğrudan suya akıtılmaktadır²⁴.

Bazı yerlerde çeşitli vesilelerle kesilecek yaşlı atlar önce bakıma alınır, etlendirilir ve öyle kesilir. Ancak zenginler genellikle genç atları kurban ederler. İtibarlı misafirlere de kımızla birlikte at eti ikram edilir. Kazaklar atı kesmeden önce kan ter içinde kalıncaya kadar koştururlar, sonra hemen yatırıp keserlermiş; böylece et kızışır, yağ olgunlaşır ve daha lezzetli olurmuş²⁵.

Atın, Türkün hem maddî hem de manevî hayatında çok önemli bir değer olduğu açıktır. At, Uygurlarda hemen hemen her alanda bir motif olarak da çok kullanılır; çünkü onlar için at kutsal bir hayvandır. Göktürkler'de de atın bu önemi, "Gökte ay ne ise er için de at odur." sözüyle anlatılır²⁶.

Türklerin hayatlarında maddî ve manevî önemi bir ölçüde belirtilmeye çalışılan atın, kutsiyet kazanması da kaçınılmazdı. Bu nedenle at ve kutsallık, öncelikle üzerinde durulması gereken konulardandır.

At ve Kutsallık

Maddî bir ögenin zamanla nasıl manevî bir öge olarak algılanmaya başladığının en çarpıcı örneklerinden biri de yine at'tır.

Şamanlarla ilgili bilgilerin bulunduğu eski kaynaklarda Şaman'ın kurban edilen ve "Pura" denilen bir atın ruhu ile göğe çıktığı anlatılır. Bu konuyla ilgili olarak araştırmacılar, burada atın sembolik bir anlam taşıdığı ve astral bedeni sembolize ettiği görüşünü ileri sürmektedirler. Bu çerçevede at sembolü ile ilgili olarak Eliad'ın şu görüşleri nakledilir: "Şamanizmde üstün bir cenaze hayvanı ve ruhun azameti olan at, şaman tarafından elde edilen vecdin bir aracı olarak kullanılır. Yani şaman, kendi dışına çıkar ve mistik bir yolculuk yapar. Bu mistik yolculuk cehennem ya da cennet istikametinde olabileceği gibi, gökyüzüne yükselmek şeklinde de olabilir. At, mistik bir semboldür. Bedeni terk ettikten sonra binilen "at" aynı zamanda şamanın mistik ölümünü sembolize eder²⁷. Halk tasavvufunda da at, nefis olarak geçmektedir. Miraca atla çıkan ulu kişi, nefsinin yenmiş, nefesine binmiş olmaktadır²⁸.

Cengiz Han dönemlerinde at, savaş tanrısı olarak algılanmıştır. Öne binicisiz olarak saldıkları atın üzerinde savaş tanrısının oturduğuna inanılmıştır. Bu yüzden Cengiz Han'ın askerleri saldırıya geçerken, askerî birliklerin önünde bir beyaz atı

²² Ergun Candan, Türklerin Kültür Kökenleri, Sınır Ötesi Yay., İstanbul 2004. s. 56.

²³ Kutadgu Bilig, s. 7.

²⁴ Ahmet Tacemen, Bulgaristan Türkleri İnanışları veya Türk Kimliği, Ankara 1995, s. 465.

²⁵ Sibiry'a'dan, s. 229.

²⁶ Orhan Şaik Kökyay, At Üzerine, I. Uluslar arası Türk Folklor Semineri Bildirileri, 8-14 Ekim 1973, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1974, s.74.

²⁷ Türklerin Kültür Kökenleri, s. 150, 159.

²⁸ Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ebabel Yay., Ankara 2006, s. 19.

savaş tanrısı sıfatıyla öncü yapılarılmış²⁹.

Cengiz'in, han olması için verilen toyda da Uruk mümessili olarak bulunan Gökçe'nin "Arada bir bana gaipten boz at gelir, ona binerek göğe çıkar, Tanrı ile konuşur gelirim." dediğini Ebu'l-Gazi Bahadır Han anlatmaktadır³⁰.

Sahibi öldükten sonra, yaşayacağına inanılan öbür âlemde biniti olmak üzere atının kurban edilmesi geleneği de at ile kutsallık arasındaki ilişkinin örneklerinden sayılabilir. At ile kutsallık arasındaki ilişkinin zamanımıza kadar devam ettiğini ve bir inanış hâline geldiğini şu örnekler de açıkça ortaya koymaktadır:

"Doğum sırasında kara iyelerden erkek atın kişnemesi; doğum yapan kadının kırkı çıkıncaya kadar erkek atın, alkarısına karşı koruyucu olması; at nalından kırk baskını olmuş çocuklar için yardım alınması; at nalının nazara karşı koruyucu olarak görülmesi; at kafasından aynı amaçla tarlalarda yararlanılması; at kılında koruyucu gücün olduğuna inanılması vb."³¹

At İle Sahibi Arasındaki Duygusal ve Manevî İlişki Boyutu

At ile sahibi arasında, sadece sahibi açısından değil, at açısından da duygusal bir bağın olduğu hâlâ Türk halkları arasında anlatıla gelir. Anadolu'da pek çok köy ve kasabada sahibi öldükten sonra, atın yemeden içmeden kesilmesi ve bir süre sonra ölmesi gibi, veya ölen sahibinin başından ayrılmaması ya da sahibini bir yere ulaştırabilmek için çatlayıncaya kadar koşması gibi hikâyeler oldukça yaygındı.

Pek çok amaçları olmakla birlikte, ölümle birlikte at ile sahibi arasındaki bağı devam ettirmek düşüncesinin bir örneği, M.S. 942 yılında imparator Şhato ölünce iki atının, onun ruhu için kurban edilmiş olmasıdır³². Yine bu güçlü bağ dolayısıyla kahraman ve soylu kişiler öldüğünde, bindiği atın kuyruğu kesilir, eğeri ters konup cenazesinin önüne katılırdı. Osmanlılar da aynı töreyi uygulamışlardır. Ölenlerin adına at koşuları yapma töresi de bu güçlü duygusal bağların bir sonucudur. Ölenin bir kısım atları ve silahları da töre gereği büyük evlâdına kalırdı; çünkü babanın evdeki görevlerinin çok önemli bir bölümünü üstlenen büyük evlâttır.³³

Hun Türklerinde savaşta binilecek ata "dul at" denir ve sahibi savaşta ölürse atın kuyruğu tullanır, yani kesilir ve at da sahibiyile birlikte gömülürdü. Alpaslan'ın da Malazgirt savaşından önce atının kuyruğunu tulladığı, böylece şehitliğe hazırlandığını gösterdiği söylenmektedir. Kesilen bu at kuyrukları da başta tuğ ve bayraklar olmak üzere çok değişik amaçlarla kullanılırdı³⁴.

Göktürkler zamanında ölünün ardından at ya da koyun kesilir ve başı mezarın yanına dikilen bir direğe takılırdı³⁵. Tatarlarda sahibi ölünce serbest kalan at, kırkinci gün yakalanarak kesilir ve sahibinin mezarı başında yendikten sonra başı

²⁹ Abdülkerim Rahman, Uygur Folkloru (Çeviren: Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 22-23.

³⁰ At Üzerine, s.75.

³¹ Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara 2006, s. 92.

³² Ethem Ruhi Fiğlalı, Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibariyle Alevilik ve Bektaşılık, Ankara 1994, s. 60.

³³ Sibirya'dan, c.II, s. 227.

³⁴ Türk Kültür Tarihine Giriş, c. 6, s. 199.

³⁵ Emel Esin, Türk Mitolojisine Giriş, Kabalıcı Yay., İstanbul 2001, s. 166.

bir sırğa takılıp mezar höyüğünün ucuna dikilirdi³⁶. Hatta bazı Türk boylarında mezarın üstüne Baydara denilen içi doldurulmuş at dikilirdi. Çünkü ölen kişinin gerektiğinde bu ata binip istediği yere gideceğine inanılırdı³⁷.

Kars'ta da ölenin atı varsa süslenir, giydiği elbiseler atın üstüne bağlanır, heybesi boynuna asılır ve cenazenin önüne katılırdı³⁸.

1924 yılında Altay dağları yöresinde bir mezar içinde Hunlar zamanında yapılan bir savaşta ölen tümen beyinin mezarına, bindiği atların da gömüldüğü anlaşılmıştır³⁹. Rumeli'ne ilk geçen Süleyman Paşa'nın, Bolayır'da, her iki yanından deniz görünen türbesinde, kendisi, lalası ve atı aynı kubbenin altında yatmaktadır⁴⁰.

Atını çok sevdiği kişilerden, dostlarından ayırmayan, öbür dünyada da onunla birlikte olacağına inanan Türkün, atına bir dosta seslenişi gibi seslenmesi de son derece tabiidir. Bu sevginin bir belirtisi de ona güzel bir isim koyması ve onu bu isimle anmasıdır.

At ve Binicilik

Coğrafyanın kültür üzerindeki etkisinden söz edilen kimi kaynaklarda, Türkler ile at arasındaki ilişkinin göz ardı edilmeyecek bir öneme sahip olduğu özellikle vurgulanır. Çünkü dağlarda yaşayan ve atları gibi sağlam bünyelere sahip olan Türkler, sarp dağları ve çok uzun yolları atlarıyla aşmışlar, atlarıyla adeta bütünleşmişlerdir.

At ile binicisi arasındaki ilişkiyi en etkili bir şekilde anlatan sözlerin Türk atasözleri arasında bulunması da at ile binicisi arasındaki bu durumu yansıtır. Bunlardan birkaçı Uygurlar arasında söylenen "Er kanatı at." sözü ile, Türkmenler arasında söylenen "Kuş kanadı ile Türk atı ile" sözüdür. Kaşgarlı Mahmut da bunu, "At Türkün kanadıdır." şeklinde ifade eder.

Mevlâna da *Mesnevi*'sinde Türklerin binicilikteki bu şöhretlerine değinerek şöyle der: "Ne mutlu o Türke ki dayanır da atını, ateşle dolu hendekten sıçratır. Atını öyle hızlı sürer ki göğün yücesine çıkarmayı kurar."⁴¹

Eski Türkler için, üzengisiz kırk türlü ata binmek, atı süratle koşarken ata binip inmek, hiç değeri olmayan hareketlerdi. Türk deyince akla ilk gelen imge ata binmiş bir insandır. Altaylılar atla öyle bütünleşmişlerdir ki, yürümeyi bile beceremezler. Yürüdükleri zaman salınarak yürürler ve ayaklarını birbirine sürterler. Bir Altaylı ata bindiği zaman kendine gelir, gözleri açılır; sanki damarlarında taze bir kan dolaşır ve sarhoşken bile attan düşmesi çok nadirdir. Ata binme konusunda kadınlar da erkeklerle aynıdır⁴². Cahız da, Türkün ömrünün, at üzerinde geçen günlerinin yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu

— — — —

³⁶ Sibiryâ'dan, c.II, s. 142.

³⁷ Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da eski Türk İnançlarının İzleri, TTK Yay. Ankara 1995, s. 120.

³⁸ A.g.e., s. 118.

³⁹ Atif Kahraman, Osmanlı Devletinde Spor, Kültür Bak. Yay., Ankara 1995, s. 441.

⁴⁰ At Üzerine, s.74.

⁴¹ Abdülhakî Gölpinarlı, *Mesnevi Şerhi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., İstanbul 1973, c. 3, s. 435.

⁴² Sibiryâ'dan, c.II, s. 42.

söyleyerek yukarıdaki görüşleri destekler⁴³.

Ata ilk binen ve onu ilk ehlileştiiren millet olarak bilinen Türkler atla âdeta bütünleşmiştir. Dede Korkut'ta, "Yayan erin umudu olmaz." sıkça kullanılan bir sözdür ve geleceğe ilişkin umutların ancak atla birlikte var olacağını ifade eder.

Tarihçi E. Maccellin, Hunlara dair yazdığı eserinde, "Türkler şimşek gibi süratli olan atları üzerinde çakılı gibi dururlar ve hayatlarını at üzerinde geçirirler."⁴⁴ demektedir. Çocuklar daha üç dört yaşlarında iken koyun, keçi ve köpeklerin üzerine binmeye çalışırlar, böylece büyüklerini taklit ederlerdi. Tahtadan at ve kılıç da bu taklit etme düşüncesinin bir ürünüdür. Ayrıca küçükler atların terklerine bindirilirdi, böylece ata binmeye alıştırılırdı. Çocuklar beş yaşında kendi başlarına ata binmeye başlarlar, sekiz yaşlarında iyi binici olurlar, on iki yaşlarında ise yabanî atları ehlileştirebilecek bir beceri kazanırlardı.

Bütün Türk boy ve devletlerinin de biniciliğe özel bir önem verdikleri görülür. Fatih, Rumlar zamanında da binicilik yarışlarının yapıldığı At Meydanı'nı İstanbul'un fethinden sonra yeniden inşa ettirmiş ve bu alanda eğitime ve yarışlara devam edilmiştir.

Türk kumandan ve kahramanlarının da çoğu binicilikte meşhur idiler; her birinin spora karşı ilgileri fazlaydı. Osmanlı Hükümdarlarından Orhan Bey, Yıldırım Bayezit, Çelebi Mehmet, Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, II. Osman, IV. Murat binicilikte meşhur idiler. Eski paşalardan Tayyar Mehmet Paşa, binicilikte ve çabuk bir şekilde eşkiyayı bastırmaktaki süratinden dolayı "Tayyar" ismini hakkıyla kazanmıştır.

Viyana'dan Bağdat'a kadar olan anayurtta bir baştan bir başa at üstünde do-laşan, haftalarca yorulmadan at koşuranların, bir baştan diğer başa emir, فرمان götüren ulakların, posta götüren postacıların (tatarların) binicilik kudretleri akıllara hayret verir. Menzilden menzile hayvan değiştirir; at yorulur, binici yorulmaz; at çatlar, binici başka bir atla yoluna devam eder. Buna ancak Türkler dayanır. Alman kalelerinin kapılarının üstüne "Allah bizi ateşten, sudan ve Türkten korusun." duasını yazdırmaya mecbur eden kuvvet, Türk binicisinin akınlarıdır.

Bursa'da atların çokluğundan dolayı bir mahalleye "Athane", sonraları ise, "Istabl-ı Bayezid Paşa" denildiği Bursalılarca bilinmektedir. Yıldırım Bayezid'in esaretinden sonra Çelebi Mehmed, birisi Amasya'da "Bamyacı" ve diğeri Merzifon'da "Lahnacı" namlarıyla iki bölük süvari teşkil etmiştir. Bu biniciler, iki şehir arasındaki Suluova'da karşılıklı at yarışı idmanları yaparlardı. Bunlar, başları sert ve huysuz atlara binerler, kılıç ve mızrak kullanmasını öğrenirlerdi. İstanbul'da, Topkapı Sarayı'nın bir kaç yerinde ve Beşiktaş Sarayı'nın Çinili Meydanı'nda eğitim yerleri yapılmıştı.

Fatih, İstanbul'u fethedince Saraçhane başından Fatih Meydanı'na kadar olan sahada "At pazarı" yaptırmış, binicilikle ilgili, akla gelebilen ne kadar esnaf ve sanat sahibi varsa hepsini, bu sahaya çeviren binalara toplamıştır. Atları Üs-küdar'dan İstanbul'a denizden geçirmek için, at kayıkları icat etmişlerdi.

⁴³ Tuncer Baykara, Türk Adının Anlamı, AKM Yay., Ankara 1998, s. 21.

⁴⁴ A.y.

Tarihî süreçte, ata ait her binit takımını da birçok tecrübeler neticesi Türklerin icat etmiş oldukları bilinmektedir. Hâlâ binicilikte kullanılan binit takımları, eskisi gibi olup yeni bir şey ilâve etmeye gerek kalmamıştır. Binit takımı olan "Eğer, Gem, Yular, Nal, Gerdanlık (Nazarlık), Terki Heybesi, Yem Torbası, Kamçı, Köstek, Okluk" gibi araçlar birer maddî kültür ögesi olarak, çeşitli desen ve güzellikte yüzyıllarca yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Avrupalılar insan kafatasındaki bir kemiğe Türk eğerine çok benzediği için "Sella Turcia" ismini vermişlerdir. Bu isim hâlâ tıp literatüründe yer almaktadır⁴⁵.

Anadolu'da bugün çok az da olsa millî bayram ve özel günlerde doğrudan doğruya eğlenceye yönelik olmak üzere hâlâ at yarışlarının ve atlı sporların yapıldığı bilinmektedir. Erciyes Yaylalarında 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen "Atlı Yayla Şenlikleri"yle Kars ve Erzurum yöresinde sürdürülmekte olan atlı sporlar geçmişten kalan ve sürdürülmeye çalışılan hatıralardır.

İslamî Kültürde At

Türk kültüründe olduğu gibi İslâmî gelenekte de atın önemini gösteren pek çok maddî ve manevî kültürel öğeler bulunmaktadır. Meleklerin, beyaz atlarıyla savaşlarda Müslümanların yardımına yetişmeleri bu öğelerdendir. Sonradan Müslüman olan Şeybe b. Osman'ın anlattığına göre Huneyn Savaşı'nda, "İştilen ve yüreklerde çınlayıp duran seslerden başka, yerle gök arasında beyaz tenli, parlak yüzlü, alaca atlara binmiş, başlarına kırmızı sarıklar sarıp sarıklarının uçlarını arkalarına salmış birtakım adamlar da kendilerine karşı savaşmaktaydılar⁴⁶."

At ya da at sembolüyle anlatılan bir binit, Hz. Peygamber'in mirac mucizesinin de çok önemli bir parçasıdır. Hz. Peygamber, pek çok kaynakta olduğu gibi, yazarı belli olmayan bir Mirac-name'de de anlatıldığına göre Arş'ın altına kadar, Refref'ten ayrı bir varlık olan Burak adlı konuşan bir atla gider. Minyatürlerde Burak, insan başlı, tavus kuyruklu, midilli büyüklüğünde uzunca, beyaz renkli ve kanatlı bir at olarak resmedilmiştir⁴⁷.

Yine İslâmî kültürde hakkında çok şey anlatılan Hızır, umumiyetle boz bir atla darda kalanların imdadına yetişir. Hızır'ın kardeşi İlyas da al atlıdır⁴⁸. Hz. Ali'nin Düldülü hakkında çeşitli halklar arasında anlatılanlar ise saymakla bitmez.

Folklorda At

Bir efsaneye göre Türk, yeryüzüne atla inmiştir⁴⁹. Türkle atın birlikte anılmasının bir nedeni de belki budur. Bir efsaneye göre de Tanrı atı güney rüzgârından yaratmış; ona bütün hayvanların efendisi olduğunu söylemiş ve tüm güçlüklerin baş edicisi, savaşların galibi, mutluluğun onunla olduğunun göstergesi olmak üzere de alına bir aklık yerleştirmiş⁵⁰.

Türklerin ata verdikleri önem, pek çok inanış konusunda ve âdetlerde de

— — — —
45 A.y.

46 Zeki Duman, Beyânul Hak, Fecr Yay., Ankara 2006, c.III, s. 561.

47 Bk. Metin Akar, Mirac-nameler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 109; At ve Atçılık, s. 86.

48 Bulgaristan Türkleri İnanışları veya Türk Kimliği, s. 516.

49 Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara 2006, s. 22.

50 At ve Atçılık, s. 52.

açıkça görülür. Anadolu halkı bugün de hâlâ at nalını sokak kapılarının üzerine çakar. Böylece hem kem gözlerden korunacak hem de bir baht ve saadete kavuşacaktır⁵¹.

At; efsanelere, destanlara, masallara atasözleri ve deyimlere de konu olmuştur. Baytar-namelerde, atların rüzgârdan yaratıldığı konusunda birçok efsane bulunmaktadır. Ayrıca efsanelerde atın nereden geldiği; konuştuğu, uçtuğu, binicisine öğütler verdiği, akıl öğrettiği, böylelikle sahibini güçlüklerden kurtarıp başarıya ulaştırdığı hakkında çok eskiden başlayarak bugüne değin geldiğini gösteren nice tanıklar vardır.

Efsanevî inanışların yaygınlaşmasında İslâmî kaynakların etkisi olduğu da söylenebilir. Çünkü atın mizaç olarak insana benzediği, bu sebeple Tanrı'nın insanı dört öğeden yaratması gibi atı da bu öğelerden biri olan yelden yarattığı ve insanlardan sonra yaratılmışların en şerefli olduğu anlatılır⁵².

Bu güçlü dinî motiflerin de katkısıyla birlikte at, sadece eski Türklerin kültür ve zihniyetini değil, uzunca bir zaman Müslüman Türklerin ve başka ulusların kültür ve zihniyetini yönlendiren önemli bir kültür ögesi olmuştur.

Kimilerine göre at bakımını yapabilmek, onunla bütünleşebilmek ve onu hakimiyeti altına alabilmek bir erişkinlik alâmetidir.

“Filip’in otlaklarında pek çok güzel atlar bulunurdu. Bunlardan biri çok azgın idi, üzerine kimseyi bindirmiyordu. En iyi biniciler bile buna binemiyorlardı. Bir gün İskender o ata binmek için izin istedi. Babası: ‘Sen daha gençsin o azgın ata binemezsin.’ dedi. İskender ısrar edince dayanamadı, izin verdi. İskender atı aldı, gölgesinden korkmasın diye başını güneşe karşı çevirdi ve birden bire üzerine sıçradı, bir kuş gibi uçtu gitti. Babası her ikisi de kazaya uğramıştır diye çok üzülüyordu. Saatlerce sonra hayvan beyaz köpükler ve terler içinde geri döndü. İskender, atın üstünde mağrur ve tebessümle duruyordu. Filip’in gözleri sevinç gözyaşlarıyla doldu, oğlunu bağrına basarak haykırdı: “Oğlum artık sen git başka bir kırallık ara, çünkü benim kırallığım sana yetecek kadar büyük değildir.”⁵³”

Türk ve İslam kültüründe efsanevî şahsiyetler gibi efsanevî atlar da bulunmaktadır. Eski İran hükümdarlarından Hüzmüz’ün oğlu Hüsrev’in Şebdiz adında efsanevî bir atı vardır. Bu at ölünce özel bir törenle kefenle sarılmış olarak defnedilmiş ve Hüsrev’in emriyle Kufe’deki Havernak Sarayı’nın mimarı olan Sinimmar, atın bir resmini Bisütun dağının eteğindeki bir kayaya yontmuştur. Hüsrev gelip bu kayaya bakarak ağlarmış. Hüsrev ölünce mezar taşına da Hüsrev ile atın resmi yapılmıştır. Hâlâ Kirmanşah’ta o atın ve Hüsrev’in resminin olduğu söylenir.

Hüsrev ü Şirin adlı meşhur aşk hikâyesinde Mehin Banu’ya ait Şebdiz ve Gülgün adlı, eşi benzeri olmayan iki attan söz edilir. Eserde Şebdiz adlı siyah atın, Ermenistan’daki Remgel vadisinden her sene azgınlaşarak gelen bir kısrakla bir mağaradaki taşın birleşmesinden dünyaya geldiği, soyunun taş olduğu söylenir ve bu atın özelliklerinden şu şekilde bahsedilir: “Koştuğu zaman rüzgâr tozunu göremez. Hakîmlerin fikrinden daha süratlidir; bir ördek gibi tufan suyundan

⁵¹ Atf Kahraman, Osmanlı Devletinde Spor, Kültür Bak. Yay., Ankara 1995, s. 443.

⁵² Türklerde At ve Atçılık, s. 59.

⁵³ Nizami, Hüsrev ü Şirin (Çeviren: Sabri Sevsevil), Milli Eğitim Yay., İstanbul 1986, s. 462.

pervası yoktur. Güneşe doğru bir hızlanırsa, feleği yedi meydan geride bırakır. Dağa çıkarken demir tırnaklı, deniz aşarken Hayzeran kuyrukludur. Zaman ve fikir gibi hızlıdır. Gece gibi iş bilici, sabah gibi uyanıktır.⁵⁴

Saltukname'de olağanüstü güçlere sahip olduğu anlaşılan Sarı Saltuk'un, bir savaşta "Yâ mâlik-i bahr, emanet verdiğim atı getir!" deyince denizden çıkan cevşen giyinmiş atlarla birlikte kendisine yeşil kanatlı bir at getirirler ve Sarı Saltuk bu ata binerek savaşır⁵⁵.

Bir efsaneye göre; eski zamanlarda Tarım Nehri kenarında bin uçan at varmış. Bu uçan atları yakalamak için onların su içtiği pınara sarhoş edici ilaç atılarak uçan atları yakalamışlar. Atların kanatlarını kesip ehlileştirerek insanlığın hizmetine sunmuşlar. O günden sonra bu yerin adına da "Hazarasp" (hezar esb) adını vermişler.

Bir başka efsaneye göre ise atın ayakta uyumasının sebebi şudur:

Eskiden maymunla tilki çok iyi dostmuş; tilki her zaman maymuna yalan söyleyip aldatmış. Tilkinin sahtekârlığının farkına varan maymun kızarak ondan intikam almayı düşünmüş. Bir gün maymun dağ kenarında yatan bir at görmüş ve intikam almanın tam zamanı diyerek tilkinin yanına gitmiş:

-Tilki kardeş, et yer misin? Diye sormuş.

-Yemez miyim, maymun kardeşim! Et bulamadığımdan açlıktan ölmek üzereyim, çabuk beni etin olduğu yere götür, demiş.

Maymun:

- Şu dağ kenarında bir at uyuyor, ben seni götürüyüm, senin elinden büyük işler gelir; yalnız atı yiyebilmen için atın yanına sessizce yaklaşacaksın ve önce kendi kuyruğunu atın kuyruğuna bağlayacaksın, ondan sonra ye yiyebildiğin kadar...

Karnı çok aç olan tilki, maymunun sözünü dinleyip kendi kuyruğunu atın kuyruğuna bağladıktan sonra atı yemeye kalkınca, at sıçrayarak uyanmış ve olanca gücü ile koşmaya başlamış. Böylece, uyanık geçinen tilki taşlara çarpa çarpa parçalanarak ölmüş. İşte o günden bu güne atlar ayakta uyurlarmış⁵⁶.

Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un beyaz atı karla kaplı bir dağda kaybolur; Oğuz, at bulununcaya kadar orada kalır ve atı bulan kişiye ödül olarak o bölgeyi başışlar. Başka destanlarda, efsanelerde ve Dede Korkut Hikâyeleri'nde de at hep önemli bir yere sahiptir. Türk folklorunda boz atlı yol Tengrisi/İyesi'nin yolda ve darda kalanların imdadına yetişmesi⁵⁷ gibi İslâmî dönemde de Hızır, boz atıyla imdada gelir. "Oğlan orada yıkılınca boz atlı Hızır oğlana hazır oldu, üç defa yarasını eli ile sıvazladı, sana bu yaradan korkma ölüm yoktur, dağ çiçeği ile ananın sütü senin yarana merhemdir, dedi ve kayboldu."⁵⁸

Bamsı Beyrek zindandan çıkıncaya değin kendisini on altı yıl bekleyen atına:

⁵⁴ A.g.e., ss. 54, 57, 462.

⁵⁵ Ebü'l-hayr-ı Rûmî, *Saltuk-name*, (Hazırlayan: Şükrü Haluk Akalın), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 1988., c.II., s. 28.

⁵⁶ Uygur Folkloru, s. 23.

⁵⁷ Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara 2006, s. 64.

⁵⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut*, Milli Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1971, s. 20.

“At dimezem kardaş direm sana kardaşımdan yiğ/ Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşımdan yiğ...” diye seslenirken âdeta bütün yiğitlerin, akıncı cedlerin duygularına tercüman olur⁵⁹.

Destanlarda “ab-ı hayat” içtikleri için ölümsüz olan atlar da vardır. Battal Gazi'nin atı, Âdem Peygamberden beri hayatta olan bir attır. Sarı Saltuk da bu atın binicisi olur. Şah İsmail'in Kamer Tay'ı ve Köroğlu'nun Kır At'ı da “ab-ı hayat” içen ölümsüz atlardır. Hz. Ali'nin Döldülü'nün hâlâ savaşta olduğu inancı ise Alevî kültüründe varlığını sürdürmektedir⁶⁰.

Bilindiği üzere Köroğlu Destanı'nda, destan kahramanı Ruşen Ali'nin babası tarafından beslenen meşhur kır atla, Ruşen Ali'nin, babasının intikamını alışı anlatılır.

Türk masallarında atların doğuşları, göl ve bataklıktan çıkışları, konuşmaları, insanlara yardımcı olmaları ile ilgili motifler şeklinde kullanıldıkları görülmektedir. “Askere giden kız” adıyla bilinen masal, bir babanın küçük kızının bataklıktan bir tay bulmasıyla başlar. Ancak bu arada, kızın babasının asker kaçacağı olduğu ihbar edilir ve kızları sırayla onun yerine askere gitmeyi teklif ederler. Babaları ise yol üzerindeki bir köprü'nün altına saklanarak onları imtihan eder. İlk iki kızının pes etmesine karşılık, en küçük kızı atının verdiği bilgilerle engeli aşar ve babasının yerine askere alınır⁶¹.

Türkün ideallerini, hayatını, düşünce ve duygu dünyasını süsleyen at, rüyalarını da süslemiştir. Rüyada at görmek bahtiyarlıktır ve içinde at olan her rüya iyiliğe, güzelliğe, güç ve kudrete, baht açıklığına işaret eder. Rüyada at görmek ve ata binmek, iyi haberler almaya, maddî ve manevî makamlara yükselmeye, sıkıntılardan kurtulmaya yorumlanır. Halk arasında hâlâ yaşayan bu inancı en güzel yansıtan deyim, atların renkleriyle ilgili inanışlar bağlamında da nakledilen “At murattır.” deyimidir.

Edebiyatta At

Dünyada ata dair ilk eser Hititler zamanında, fakat Hititli olmayan, Mitanni ülkesinden Kikkuli adlı bir kişi tarafından yazılmış. Sonra Arap bilginlerinin at ve atçılığa dair pek çok eser yazdıkları görülmektedir. Abbasi halifesi Mütevekkil'in imrahoru İbn Ebi Hazzam'ın *İlmü'l-Hayl*'i ile *Fürûsiyye* adlı eserleri bunların başında yer almaktadır⁶². Türk kültüründe ata dair yazılı ilk bilgileri ise Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Lügati't-Türk*'ünde görürüz.

Klâsik edebiyatımızda at; türleri, bakımı, eğitilmesi, hastalıklarının tedavisi, ata binme vb. ile ilgili eserlerin daha çok tercüme ve uyarlama yoluyla yazıldığı anlaşılmaktadır. *Baytar-name* ve *Feraset-name*⁶³ adı verilen bu eserler atla ilgili pek çok konuyu işler ve atçılığı başlı başına bir ilim olarak değerlendirir. İkinci olarak adı geçen eserden atla ilgili söylenen şu sözleri örnek gösterebiliriz:

“Hz. Peygamber, atının yelesine mübarek parmaklarıyla sürüp buyurur ki:

⁵⁹ At Üzerine, s.74; Türklerde Atçılık ve Binicilik, s. 2.

⁶⁰ A.g.e., s.76.

⁶¹ Atif Kahraman, Osmanlı Devletinde Spor, Kültür Bak. Yay., Ankara 1995, s. 116.

⁶² At ve Atçılık, s. 52. 87.

⁶³ Hacı Mustafa Rindî, *Feraset-name*, Nuruosmaniye Ktp., Nr.: 3179/5698 (134 yk, Türkçe, nesih).

'Hayır ve bereket atların yelelerinde dökülmüştür ve ecr ve sevâb ve ganîmet kıyamete dek atta mukarrerdir.⁶⁴

Bir gün Resûlü Ekrem kendi atının yüzünü ve gözlerini gömleğinin yeniyle siler idi ve sahabe-i kiram: 'Yâ Rasûlullah ata ne çok riayet edersin diye sual eylediler. Hazret-i Sultân-ı Enbiyâ buyurdu ki: 'Ata riayet etmek hakkında Rabb'im bana çok sipariş eyledi. Yine Hz. Peygamber buyurmuş ki: 'Atı kendi yalısından itmek ihanettir ve lâıyk olan olur ki at besleyen kimesne ata derûn-ı dilden mahabbet eyleye, zîrâ fârisin salâh ve fesâdı atladır.' Ve zamanı cahiliyyetde atı bağlarlar, beslerler ve medh ederler idi ve daima kabail-i Arab, cümle emlakine atı takdim ve ata tekrim iderlerdi, zîrâ ki atdan niçe izzet ve rif'at bulurlardı hatta ki tavâif-i Arab kendisini ve evlâdını ve ehlini aç kor idi ve atını doyrurur idi ve at hakkında şuarâ-yı Arab nice kasideler ve medh ve ta'rifler eylediler.⁶⁵

Nef'i'nin de 4. Murat'a sunduğu kasidede olduğu gibi kimi kasidelerin 'nesib' kısımlarında at methedilir ve böyle kasideler Kasîde-i Rahşiyye adıyla anılır. Nef'i'nin kasidesinde 4. Murat'ın atlarını çok abartılı bir şekilde övdüğü görülür. Şair, bu kasidede pek çok at ismini de anar. Bu şiirden birkaç beyit şöyledir:

*Kuş yetişmez der idim olmasa Tayyâr eger
Eremez gerdine zîrâ ki ne sarsar ne sabâ
Tayy eder âlemi bir göz yumup açıncaya dek
Bu kadar çâpük ü çâlâk olur mu acabâ
Meger Evren ola ya Saçlı Doru ya Mercân
Ya Celâlî Yağızı ya iki Edhem ya Hümâ⁶⁶*

Herhâlde insana, başka pek çok hayvandan daha yakın oluşundan olacak, at sevgisi âdeta duygu olmaktan çıkmış bir fikir, bir ülkü olarak yaşatılmış ve çeşitli şekillerde edebî metinlerde işlenmiştir. Bunun en güzel örneği de Necip Fazıl'ın *At'a Senfoni*'sinde görülür.

II. Osman (1618-1622) da çok sevdiği Sisli-kır atı bir kaza sonucu ölünce mezarı başına diktirdiği kitabeye şu şiiri yazdırmıştır:

*Zill-i Hakk Hazret-i Osman Han'ın
Sisli-kır atı ki anılmıştır
Ömri izd ile mevt irişecek
Bu makam içre o gömülmüştür⁶⁷*

At, edebiyatımızda duygu dünyamızın ifade edilmesinde de oldukça önemlidir.

Hayalî, hayal ve âh'ın hızını Hüsrev ile Şirin'in efsanevî atlarına benzeterek anlatır:

*Hüsrevâ Şebdiz-i âhımdır semend-i bâd-pâ
Kim alır bir demde eflâkin meydânını⁶⁸
(Ey Hüsrev âhımın Şebdiz'irüzgâr ayaklı çevik bir attır
Bir anda göklerin meydanlarını dolaşır)
Koşulsa berki yüz menzil geçen Şebdiz-i âhımdır*

⁶⁴ Feraset-name, v. 4b.

⁶⁵ Feraset-name, v. 6b-7a.

⁶⁶ Cem Dilçin, Türk Şiir Bilgisi, TDK. Yay., Ankara 2000, s. 131.

⁶⁷ Atif Kahraman, Osmanlı Devletinde Spor, Kültür Bak. Yay., Ankara 1995, s. 441.

⁶⁸ Ali Nihat Tarlan, Hayâlî Divanı, Akçağ Yay., Ankara 1992, s. 305.

*Yaşım Gülgûn'ı hod andan serî'idir bu meydânın*⁶⁹

*(Âhımın Şebdiz'i koşulduğunda yüz menzil şimşeğin önünden gider
Gözyaşı Gülgûn'um ise bu meydanın ondan daha hızlı atıdır)*

Sevgilisine duyduğu hasreti de aynı zamanda renklerine işaret eden atların isimlerinden yararlanarak şu şekilde anlatır:

*Küh-ı gamda gelse ben Ferhad'a ol şîrîn-cemâl
Bindiği Şebdiz'ini kanımla Gülgûn eyleyem*⁷⁰
*(O Şîrîn yüzlü gam dağında ben Ferhad'a gelse
Bindiğ Şebdiz'ini (gece renkli) kanımla Gülgûn (gül renkli) yaparım)*

Türk halk edebiyatında müstesna bir yeri olan âşık şiirinde de at, başlı başına bir değerdir. Köroğlu, Dadaloğlu, İlbeyoğlu, Kul Mustafa, Sadıkî, Karacoğlu, Çıldırî Âşık Şenlik, Tutaklı Bedri Kılıç, Âşık Seyid Osman, Antalyalı Âşık Hasan, Sıdkî Baba vb. pek çok halk şairinin doğrudan doğruya at konusunu işleyen şiirleri bulunmaktadır.⁷¹

Atla ilgili en güzel şiirlerden biri güzellemeleriyle meşhur Dadaloğlu'nun at sevgisini anlattığı şiiri, diğeri de koçaklamalarıyla meşhur Köroğlu'nun şiiridir.

*Şu yalan dünyaya geldim geleli
Severim kır atı bir de güzeli
Değip on beşime kendim bileli
Severim kır atı bir de güzeli*

....

*Atın höyük sağrı kalkan döşlüsü
Kalem kulaklısı çekiç başlısı
Güzelin dal boylu samur saçlısı
Severim kır atı bir de güzeli*

....

*Dadaloğlu'm hile yoktur işinde
Yiğit olan yiğit görür düşünde
At dördünde güzel on beş yaşında
Severim kır atı bir de güzeli
Köroğlu'ndan:*

*İnce boyunlu kalem kulaklı
Terazi tabanlı uğru yelekli
Bir geyik simâlı hatun bilekli
Kalkana benziyor döşü kır atın*

*Dizgin toplayınca yerler yırtılır
Kuyruk kaldırıncı sağrı örtülür
Kır atın elinden can mı kurtulur
Göğsü bidil bidil benli kır atın*

⁶⁹ Hayâli Divanı, s. 194.

⁷⁰ Hayâli Divanı, s. 207.

⁷¹ Türklerde At ve Atçılık, s. 41.

*Yokuşa yukarı keklük sekişli
İnişe aşağı tavşan büküşlü
Düşmanın görünce şahin bakışlı
Kuğuya benziyor boynu kır atın*

Çağdaş Türk edebiyatında da at, çeşitli özellikleriyle duygu ve düşüncelerin anlatımında bir araç olarak kullanılır. Ahmet Haşim, “At” başlıklı fıkrasında, bahar mevsimiyle birlikte atın duyularında meydana gelen değişmelere değinir ve insanlardaki aşk duygusunun hayvanlardaki gibi mevsime tabi olmamasından dolayı şükreder⁷².

Faruk Nafiz Çamlıbel, aşağıdaki şiirinde ulusun özgürlük ve yücelme ülküsünü, at sevgisiyle birleştirilerek şöyle dile getirir:

*“Bin gemle bağlanan yağız at şaha kalkıyor
Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor
Son macerayı dinlememiş varsa anlatın
Râm etmek isteyenler o magrûr, asil atın
Beyhudedir her uzvuna bir halka bulsa da
Boştur köpüklü ağzına gemler vurulsa da...
Coştukça böyle sel gibi bağrında hisleri
Bir gün başında kalmayacaktır seyisleri!”*

Arif Nihat Asya'nın aşağıdaki şiirinde de sevgi ve ülkünün iç içe geçtiği görülür.

Kır At

*“Kır atım!” deyip kolunu
Boynuma dola, gidelim!
Birbirimize kol kanat,
Can ola ola gidelim!
Kızlara bir güzelleme
Söyle de öyle gidelim!
Sonra helallaşmak için,
Gel, Çamlıbel'e gidelim!
Dağa taşa, kurda kuşa,
Sağlıklar dile... Gidelim!
Çamlıbel'e veda edip
Bir başka ile gidelim!
Oradan gülden sümbüle,
Sümbülden güle gidelim!
Avcumuza göklerden
Nur dola dola gidelim!
“Kır atım!” deyip kolunu,
Boynuma dola, gidelim!*

Edebiyatımızda benzer örnekler saymakla bitmez. Dünyada belki ata dair müstakil ve edebî olarak yazılan hacimli eserlerin başında yer alan Necip Fazıl'ın *At'a Senfonisi*'ndeki aşağıdaki yorumu ve hikâyesi, at ile ülkü arasındaki ilişkiyi

⁷² Ahmet Haşim, Bize Göre (Hazırlayan. Mehmet Kaplan), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 12.

hem en güzel anlatan edebî metinlerden olması hem de folklorik bir değer taşıması dolayısıyla kısmen alınmıştır.

“İnsanı tamamlamak ve ondaki kahramanlık mefkuresine alem olmak için yaratılan, Allah ve Resulü tarafından övülen, rüya perdesini bile yakacak kadar asil ve bedîî çizgiler taşıyan, güzel sanatları ürperten, tarihte her milletin zafer ve şeref armasında motifleşen, hipodromlarda, ‘safkan’ teknesinde yoğrulan at, memleketimizde, yani onu ilk defa çıkarıp insanlığa takdim edenlerin yurdunda pek mahzundur.

Kulağımıza, babasını imdada çağırır bir çocuk sesini andırır, acı kişnemeler geliyor...

Dünyanın en güzel hikâyesini anlatacağım:

Evvvel zaman içinde, kalbur saman içinde, bir Memiş Ağa varmış... Memiş Ağa değil de Durmuş ya da Satılmış Ağa... Hepsî de bir... Evvel zaman da dediğimiz, pek yakın bir tarih, meselâ Birinci Dünya Harbi sonu... Bu Memiş Ağa'nın köyü, cenubî Anadolu'da, düşman istilasına uğramış, yanmış ve yakılmış bucaklardan... Köy, sadece yanık kokusu ve yıkık manzarası veriyor.

Bir zabıt, bir süvari zabiti, harp içinde bu köye sık sık gelip ordu hesabına yüksek kumandanlara at satın alan bir zabıt, nihayet o da sivil elbiseli, o da yanık ve yıkık, herhangi bir vesileyle bu köye uğruyor. Köy, bilhassa cins atlarıyla meşhur...

Mütareke olmuş, muharebe durmuş, fakat bütün vatan toprağı, kum kum acımakta, taş taş sızlamakta...

Zabıt, bir ölü evine girercesine köye ayak basıyor. İzbelerde bir adam... Yanına yaklaşıyor:

-Nerede Memiş Ağa?

-Şurada, şu yamacın dibinde, bir kayanın üzerinde oturuyor.

İlerleyen, Memiş Ağa'nın yanına giden, onu selâmlayan, selâmına cevap alan, şahsını tanıtan, tanınan ve mendilini açıp oturması için kendisine yer gösterilen zabıt... Uzun bir sükût... Memiş Ağa'nın konuşmaya pek niyeti yok... Nihayet zabıt, dayanamayıp köyün en büyük ağasına ve atçısına soruyor:

-Niçin susuyorsun ağa?

-Ne söyleyeyim oğul?

Zabıt kimi sorduysa 'yok!' cevabını alıyor; hangi atı merak ettiyse 'yok, gitti; yok, öldü!'

Sükût...

-Karabaşların Hasan Ağa ne oldu?

-Yok, gitti!

Sükût...

-Ya şu meşhur kır at, Akduman?

-Yok, öldü.

Hangi insan sorulsa ya öldü ya gitti; hangi at merak edilse ya gitti ya öldü...

Ölen niçin, giden nereye? Yahut ölen nereye, giden niçin?... Gidenler mi ölüyor, ölenler mi gidiyor? Hasılı her şey karanlık, her şey müphem.

Nihayet Memiş Ağa, zabitin ikide birde kendisini kurcalamasından üzgün,

elini gayet hususi bir işaretle sağa açıp ve sonra ona bir gidiş ahengi verip diyor ki:

Senin anlayacağın oğul, iyi insanlar, iyi atlara bindileeeeer, gittiler!

Bizse Memiş Ağa misalini tersinden hayal etmeye meyilliyiz. Şöyle: Ne kadar fikrî, bedîî, ictimai, idarî hasretimiz varsa, hepsinin birden yollarını kavuşturan meydana durup kulağımızı nal seslerine vermek ve sonunda, sökün etmekteki 'safkan'ları görünce narayı basmak:

İyi insanlar, iyi atlara bindileeeeer, geldiler!⁷³

Atların İsimlendirilmesi

Eskiden beri atlara isim koymak hem İslamî gelenekte hem de Türk kültüründe çok önem verilen bir konudur. Türk ulularından "Gültekin" in, atına "Azman" adını verdiği Orhun kitabelerinden anlaşılmaktadır. Âşık Paşa, *Garib-nâme*'sinin yiğitlerin özelliklerinden bahsettiği bölümünde Aşkar, Düldül, Raşş gibi meşhur atları da anar.

*Nitekim Hamza binerdi Aşkar'a
Hem binit olmuşdu Düldül Haydar'a
Rüstem'in Raşş adlı atı var-ıdı
Eyle bil kim kendüziyle yâr-ıdı⁷⁴*

Pek çok hükümdar, paşa ve şehzadenin de adlarıyla anılan meşhur atları vardı. II. Osman'ın atının adı Sisli-Kır At, II. Mahmut'un atının adı Menekşe idi.

Ayrıca Tortumlu Âşık Mustafa Ruhanî'nin aşağıdaki şiiri, atın geleneksel Türk kültürü içerisindeki yerini zamanımıza kadar koruduğunu göstermesi ve atların isimlendirilmeleri konusunda da bize bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Şiirden de anlaşılacağı üzere atların isimlendirilmelerinde donları/renkleri en belirleyici etkindir. Atın yele ve kuyrukları dahil bütün kıllarının gösterdiği renge atın 'don'u denir. Bir atın donunu doğru olarak belirlemek, özellikle yarış atlarının kayıtlarına geçirileceği için çok önemlidir.⁷⁵ Aşağıdaki şiirinde Ruhanî, kehlân, kula, yağız, alapaça, hurmayîdor, kestanedor, çilli kır at, al at, duman kır, çilli kır, süt kır, pullu kır, şahane aygır gibi adlardan bahseder:

*Dinleyin a beyler tarif edeyim
Kehlan atta asıl olur öz olur
Nişanesiz kula eşgalsiz yağız
Atalar demişler uğursuz olur
Önünü kestirir gelip geçenin
Peşini bırakmaz gökte uçanın
Dili çatalısa alapaçanın
Dağlar taşlar dere tepe düz olur
Nişanesi beştir hurmayîdorun
Kestanedor'ata çok kıymet verin
Kısrağın dorunu arayın sorun
Üçü birbirinden serfiraz olur*

⁷³ Necip Fazıl, *At'a Senfoni*, İstanbul 1994, s. 223.

⁷⁴ Âşık Paşa *Garib-nâme* (Hazırlayan: Kemal Yavuz), TDK Yay. İstanbul 2000, c. 2/2, s. 555.

⁷⁵ *At ve Atçılık*, s.23.

*Atınan söylenir yiğidin adı
 At binmektir yiğitlerin muradı
 Pek makbul saymazlar çilli kır atı
 Al at murad amma ömrü az olur
 Duman kır çilli kır dayanır yola
 Süt kır rüzgâr gibi kaçır dört nala
 Pullu kır oynaktır sert basar nala
 Meydanında duman olur toz olur
 Âşık Ruhânî'yim bendeki tabir
 Atların süperi şahane aygır
 Kulakları makas donu demir kır
 Hem şahin bakışlı hem şahbaz olur⁷⁶*

Atların renkleri ve özellikleri hakkında da bir takım inanışlar vardı. Kılı, dili ve gözleri açık renkte olan atlarla, gözbebeği, dudağı ve tırnakları koyu renkte olan atlar makbul sayılırdı⁷⁷. Ayrıca bir halk inanışı olarak yağız at, uğurlu sayılır; konural at, çok sıçrayandır; demirkır at, dayanıklı bir at soyunun beyidir... Şiirde de dendiği gibi al at ise muraddır. Bu örnekleri artırmak mümkündür. Sadece at renkleriyle ilgili olarak değil, genel olarak renklerle ilgili inanışların bir kültür olarak zamanımızda da varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

Eskiden at ilmi ile meşgul olan kişiler atların karakterleri ile renkleri arasında yakın ilişki olduğuna inanıyorlardı. 'İyi atta kötü renk olmaz' sözü bu inancı belirtir. Eski İstanbul'da at meraklılarının 'Alma alı satma doru, ille kırı ille kır' tekerlemesi oldukça meşhurdur. Bir başka tekerleme de 'Alma alı, sat yağızı, besle kırı, bin doruya' idi. Al atın alınmaması huysuzluğundan, yağızın satılması gösterişli oluşundan, kırın beslenmesi iyi döl vermesinden, doruya binilmesi de her yerde zorluğa dayanmasından ötürüydü. Eskiler kula atları hiç tutmaz, bu renkteki atları makbul saymadıklarını 'alma kula, olsa dahi bir pula' diyerek belirtirlerdi. 'Kula, meğer ki kuyruğu siyah ola' da denirdi. Hâlâ doru atların çok iyi, kula atların çok sakın tabiatlı,, al atların da çoğunlukla haşarı tabiatlı olduğu inancı yaygındır. Alında beyaz akıtması, özellikle üç ayağının ucunda da birer beyaz sekisi bulunan atlar bütün öteki atlardan üstün tutulur. Ama dört ayağı sekili at da uğursuz diye hiç makbul sayılmaz. Ama galiba bütün bu görüşlerin en gerçekçi olanı, 'Ata bakma dona bak, içindeki cana bak' şeklindeki söz olsa gerek⁷⁸.

At'la Anlatım Bulan Düşünce ve Kavramlar

At'ın bir maddî öge olmasının yanı sıra, bu alanı aşırıp manevî alanın sınırlarına girerek, düşünce ve duygu dünyamızın seslendirilmesinde nasıl bir araç olarak, etkin bir şekilde kullanıldığı açıkça görülmektedir. Türkçede kullanılan pek çok kavram, atasözü ve deyim de bunun bir göstergesidir.

Bugün Türk lehçelerinde kullanılan dul (tul) kelimesi, daha önce de belirtildiği gibi matem dolayısıyla at kuyruğunu tullamak (kesmek) anlamına geldiği gibi, savaşa girmek için hazırlanmış at anlamına da gelir⁷⁹. Kocasını ölen kadın da aynı sıfatla "dul" olarak anıla gelmektedir.

Kazaklarda "sağ", "sol" gibi kavramlar bile ata göre belirlenmiştir. "Kamçı

⁷⁶ Türklerde At ve Atçılık, s. 41.

⁷⁷ At ve Atçılık, s. 51.

⁷⁸ At ve Atçılık, İletişim s.23.

⁷⁹ Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibariyle Alevilik ve Bektaşılık, s. 54.

yağı: Kamçı tutulan taraf, sağ”; “Minar yak: Binilecek taraf, sol” anlamlarına gelmektedir.⁸⁰

Osmanlılarda at ve kılıç üzerine yemin edilirdi. Dede Korkut kitabında da Alp Kazan’a sadakat and’ı içeren Beyrek kılıcıyla yeri kerterek, “Kılıcıma doğranayım, yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım.” der.

Aşık Paşa, *Garib-nâme*’sinde bir yiğitte, atın yanı sıra bulunması gereken yay, ok, süngü, kılıç gibi savaş aletlerinden söz ettiği yerde:

*Kılıç üzere and anuñün içilür
Kim bu kâfir kanı andan saçılır
Gâziler dîni kılıçla açdılar
Kâfir oldur kim kılıçdan kaçdılar*⁸¹

der. Aşık Paşazade’de “Kılıç üzere and anuñün içilür...” şeklinde ve Nedim’in *Kaside-i Hammamiyye*’sinde de “Yemin edip kılıç kabzasına nezr ettim.” şeklinde geçer.⁸²

Padişahlara verilecek en güzel hediye (peşkeş), Türklerde çok eski zamanlardan beri atır. Geçtiğimiz yıllarda Türkiye’ye ziyarete gelen Türkmenistan devlet başkanının Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’e Türkmenistan’ın meşhur ve çok sevilen ahılteke atlarından hediye etmesi bu geleneğe dayanmaktadır.

Atın, günümüzde devlet üretme çiftliklerinde ve hipodromlarda maddî bir değer olma özelliğini kısmen korumasının ötesinde güçlü bir maddî kültür ögesi olarak görüldüğü elbette söylenemez. Çünkü atın gördüğü işlerin çok önemli bir kısmını modern araçlar üstlenmiş, hatta tıpkı at’ta olduğu gibi bu modern araçlar da manevî alanın sınırları içerisine girmeye başlamıştır. Ancak at’ın bir kültür ögesi olarak bugün hâlâ kullanıldığını, at yeryüzünde var oldukça onunla ilgili kültürün de varlığını sürdüreceğini aşağıda nakledilen atasözleri ve deyimlerimizden hareketle söyleyebiliriz.

Cılınca karap ıskır (At sürüsünün büyüklüğüne bakarak ona göre ıslık çal)
Yılan sokmadan at tepmeden⁸³
At ağasına göre kışner
At binene kürk giyene yakışır
At binenin kılıç kuşananın
At, eşeğin artığını yemez
At gemi azıya aldı
At hırsız gibi
At murattır
At ölür meydan kalır yiğit ölür şan kalır
At yedi günde, it yediği günde unuttur
Ata dost gibi bakıp düşman gibi binmelidir⁸⁴
Türk atı ile kuş kanadı ile

⁸⁰ Sibiry’a’dan, c. II, s. 226.

⁸¹ Aşık Paşa *Garib-name* (Hazırlayan: Kemal Yavuz), TDK Yay. İstanbul 2000, c. 2/2, s. 559; Bk. Cihan Okuyucu, *Aşık Paşa’nın Tasavvuf Risalesi*, Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi, Kayseri, 1988, s. 201.

⁸² Emel Esin, *Türk Mitolojisine Giriş*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 145.

⁸³ *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1., s. 31.

⁸⁴ Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü, *Türk Atasözleri ve Deyimler*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul 1992, s. 35-36.

Atta karın yiğitte burun
Ata arpa yiğide pilav
Atın ürkeği yiğidin korkağı⁸⁵

SONUÇ

Türkler, yaşadıkları coğrafyanın ve destanlarda da açıkça görüldüğü üzere hâkimiyet ülkülerinin bir gereği olarak atı etkin bir şekilde kullanmışlardır.

Atla ilgili maddî öğelere günlük hayatın her safhasında rastlandığı gibi, atın manevî hayatın anlatılmasında, duygu ve düşünce dünyasının ifade edilmesinde de etkin bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla sadece maddî ihtiyaçları gideren bir gereksinim ve bir ulaşım aracı olarak görülmediği açıktır. Onca gelişmeye rağmen bugün de atın yerini bir başka şeyin alması mümkün değildir. Çünkü at canlı bir varlıktır ve hayvan neslinin en asilidir.

Geçmişte olduğu gibi manevî olmasa da maddî bir değer olma özelliğini günümüzde de sürdüren atın, zihin dünyamızda, kültürümüzde düşünce ve hayal boyutlu dal budaklarıyla sökülemez kökler salmış olması, manevî dünyamızda da her zaman bir değer olarak kalacağını göstermektedir.

Kaynaklar:

- » Akar, Metin; Mirac-nameler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- » Âşık Paşa, Garib-name (Hazırlayan: Kemal Yavuz), TDK Yay. İstanbul 2000.
- » Baykara, Tuncer; Türk Adının Anlamı, AKM Yay., Ankara 1998.
- » Candan, Ergun; Türklerin Kültür Kökenleri, Sınır Ötesi Yay., İstanbul 2004.
- » Çınar, Ali Abbas; Türklerde At ve Atçılık, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993.
- » Çubukçu, İbrahim Ağah; Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler, Akara 1987.
- » Dilçin, Cem; Türk Şiir Bilgisi, TDK. Yay., Ankara 2000.
- » Duman, Zeki; Beyânu'l Hak, Fecr Yay., Ankara 2006.
- » Ebü'l-hayr-ı Rûmî, Saltuk-name, (Hazırlayan: Şükrü Haluk Akalın), İstanbul 1988.
- » Ergin, Muharrem; Dede Korkut, Milli Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1971.
- » Esin, Emel; Türk Mitolojisine Giriş, Kabalıcı Yay., İstanbul 2001.
- » Fazıl, Necip; At'a Senfoni, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1994.
- » Fiğlalı, Ethem Ruhi; Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibariyle Alevilik ve Bektaşilik, Ankara 1994.
- » Gökyay, Orhan Şaik; At Üzerine, I. Uluslar arası Türk Folklor Semineri Bildirileri, 8-14 Ekim 1973, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1974.
- » Gölpinarlı, Abdulkakı; Mesnevi Şerhi, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., İstanbul 1973.
- » Hacı Mustafa Rindi, Ferasetname, Nuruosmaniye Ktp., Nr.: 3179/5698.
- » Haşim, Ahmet; Bize Göre (Hazırlayan. Mehmet Kaplan), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- » Kahraman, Atif; Osmanlı Devletinde Spor, Kültür Bak. Yay., Ankara 1995.
- » Kalafat, Yaşar; Doğu Anadolu'da eski Türk İnançlarının İzleri, TTK Yay. Ankara 1995.
- » Kalafat, Yaşar; Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ebabil Yay., Ankara 2006.
- » Kaşgarlı Mahmut, Kutadgu Bilig (Çeviren: Besim Atalay), TTK, Ankara 1991.
- » Kısakürek, Necip Fazıl; At'a Senfoni, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1994.
- » Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, Türk Atasözleri ve Deyimler, MEB. Yay. İstanbul 1992.
- » Nizami, Hüsrev ü Şirin (Çeviren: Sabri Sevsevil), Milli Eğitim Yay., İstanbul 1986.
- » Ögel, Bahaeddin; Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- » Radloff, W.; Sibirya'dan, MEB. Yay., İstanbul 1994.
- » Rahman, Abdulkarim; Uygur Folkloru (Çeviren: Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bak. Yay., Ank. 1996.
- » Simer, Faruk; Türklerde Atçılık ve Binicilik, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1983.
- » Tacemen, Ahmet; Bulgaristan Türkleri İnanışları veya Türk Kimliği, Ankara 1995.
- » Tarlan, Ali Nihat; Hayâlî Divanı, Akçağ Yay., Ankara 1992.
- » Tutel, Eser; At ve Atçılık, İletişim Yay., İstanbul 1998.
- » Türk Atasözleri ve Deyimleri, MEB Yay., İstanbul 1992.

— — —

⁸⁵ Türklerde At ve Atçılık, s. 43; Türk Atasözleri ve Deyimleri, MEB Yay., İstanbul 1992.